

મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ નીચે મુજબ રહેશે :*

- (ક) સંવિધાનને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાષ્ટ્રધ્વજનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની;
- (ખ) આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;
- (ગ) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;
- (ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, તેમ કરવાની;
- (ચ) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, સ્ત્રીઓના ગૌરવને અપમાનિત કરે તેવા વ્યવહારો ત્યજી દેવાની;
- (છ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી તે જાળવી રાખવાની;
- (જ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની;
- (ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;
- (ટ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;
- (ઠ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની;
- (ડ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ 6 વર્ષથી 14 વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવી.

* ભારતનું સંવિધાન : કલમ 51-ક

अनुक्रमणिका

1. समर्चनम्	1
2. कुलस्य आचारः	5
3. परं निधानम्	9
4. वलभी विद्यास्थानम्	14
5. सुभाषितवैभवः	18
6. सर्वं चारुतरं वसन्ते	21
7. संहतिः कार्यसाधिका	24
8. काषायाणां कोऽपराधः	29
9. उपकारहतस्तु कर्तव्यः	34
10. दौवारिकस्य सेवानिष्ठा	38
11. वेदितव्यानि मित्राणि	43
12. सुभाषित-सप्तकम्	47
13. दिष्ट्या गोग्रहणं स्वन्तम्	50
14. हनुमद्वर्णितरामवृत्तान्तः	56
15. सुदुर्लभा सर्वमनोरमा वाणी	60
16. अजेयः स भविष्यति	64
17. आचार्यः चरकः	67
18. बिलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता	71
19. विनोदपद्यानि	75
20. संस्कृतभाषायाः वैशिष्ट्यम्	79
● अभ्यास 1 : पुनरावर्तनम्	84
● अभ्यास 2 : कारक-विभक्तिपरिचयः	86
● अभ्यास 3 : क्रियापदानि	97
● अभ्यास 4 : कृदन्तपदानि	107
● अभ्यास 5 : समास-परिचयः	110
● अभ्यास 6 : सन्धिः	113
● अभ्यास 7 : अव्ययपदानि	115

1. સમર્ચનમ્

[વેદો ભારતના પ્રાચીન સમાજ અને ધર્મના આધારભૂત ગ્રંથો છે. વેદ ચાર છે - ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ. વેદમાં આવતાં વચનોને મન્ત્ર કહે છે. વેદમન્ત્રોમાં ક્યારેક સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, તો ક્યારેક પ્રાર્થના. ક્યારેક કોઈનું વર્ણન છે, તો ક્યારેક કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનની ગૂઢ વાત. પ્રસ્તુત પાઠમાં સ્તુતિ, પ્રાર્થના અને પૂજન-નમન માટેના ત્રણ મન્ત્રોનો સમાવેશ કરાયો છે.

વેદ વગેરેમાંથી પ્રેરણા લઈને અનેક સ્તુતિઓ, પ્રાર્થનાઓ જુદા-જુદા છંદોમાં રચવામાં આવી છે, જે લોકમાનસમાં સુરક્ષિત રહીને આપણી પાસે પહોંચી છે. આવાં ત્રણ સ્તુતિપદ્યો અહીં પ્રસ્તુત છે.

ગ્રંથના પ્રારંભમાં મંગલાચરણ કરવાની આપણી પરંપરા છે. આ દૃષ્ટિએ આ મન્ત્રો તેમજ શ્લોકો દ્વારા સંસ્કૃતના અધ્યયનનું મંગલાચરણ કરીશું.]

વૈદિકમ્

અગ્નિમીઢે પુરોહિતં યજ્ઞસ્ય દેવમૃત્વિજમ્ ।
હોતારં રત્નધાતમમ્ ॥ 1 ॥

- ઋગ્વેદ: ૧:૧:૧

અગ્ને વ્રતપતે વ્રતં ચરિષ્યામિ તચ્છકેયં તન્મે રાધ્યતામ્ ।
દ્વદમહમનૃતાત્ સત્યમુપૈમિ ॥ 2 ॥

- યજુર્વેદ: ૧:૫

નમઃ શમ્ભવાય ચ મયોભવાય ચ નમઃ શઙ્કરાય ચ
મયસ્કરાય ચ નમઃ શિવાય ચ શિવતરાય ચ ॥ 3 ॥

- યજુર્વેદ: ૧૬:૪૧

લૌકિકમ્

યં બ્રહ્મા વરુણેન્દ્ર-રુદ્ર-મરુતઃ સ્તુન્વન્તિ દિવ્યૈઃ સ્તવૈઃ
 વેદૈઃ સાઙ્ગ-પદ-ક્રમોપનિષદૈઃ ગાયન્તિ યં સામગાઃ ।
 ધ્યાનાવસ્થિતતદ્ગતેન મનસા પશ્યન્તિ યં યોગિનો
 યસ્યાન્તં ન વિદુઃ સુરાસુરગણાઃ દેવાય તસ્મૈ નમઃ ॥4॥

ભયાનાં ભયં ભીષણં ભીષણાનાં
 ગતિઃ પ્રાણિનાં પાવનં પાવનાનામ્ ।
 મહોચ્ચૈઃપદાનાં નિયન્તુ ત્વમેકં
 પેરેષાં પરં રક્ષકં રક્ષકાનામ્ ॥ 5 ॥

વયં ત્વાં સ્મરામો વયં ત્વાં ભજામો
 વયં ત્વાં જગત્સાક્ષિરૂપં નમામઃ ।
 સદેકં નિધાનં નિરાલમ્બમીશમ્
 ભવામ્બોધિપોતં શરણ્યં વ્રજામઃ ॥6॥

ટિપ્પણી

નામ (પુંલિંગ) : પુરોહિતઃ યજમાનના અભીષ્ટ કે સંસ્કારાદિ કર્મને કરાવનાર બ્રાહ્મણ **યજ્ઞઃ** હોમ, હવન **રત્નધાતમઃ** રત્નોને ધારણ કરનાર **વ્રતપતિઃ** વ્રતોનો સ્વામી **શમ્ભવઃ** જેનાથી શમ્ - કલ્યાણ કે સુખ જન્મે છે તે **મયોભવઃ** જેનાથી મયસ્ - સુખ જન્મે છે તે **શઙ્કરઃ** જે શમ્-કલ્યાણ કરે છે તે **મયસ્કરઃ** જે મયસ્ - સુખ કરે છે તે **શિવતરઃ** અતિશય કલ્યાણકારી **સ્તવઃ** સ્તુતિ, ગુણોનું ગાન, વખાણ **સાક્ષિરૂપઃ** સાક્ષી તરીકે રહેનાર **નિરાલમ્બઃ** આલંબન વગરનો, પોતાની જાત પર ટકેલો.

(નપુંસકલિંગ) : નિધાનમ્ ખજાનો, ભંડાર

સર્વનામ : તત્ તે યમ્ જેને યસ્ય જેનો તસ્મૈ તેના માટે, તેને ત્વમ્ તું એકમ્ એક પરેષામ્ પારકાઓનું વયમ્ અમે ત્વામ્ તને.

વિશેષણ : દિવ્ય દિવ્ય, દેવતાઓને લગતું ભીષણ ભયંકર, ડરાવનાર, ભયાનક પાવન પવિત્ર કરનાર નિયન્ત્ર નિયંત્રણ કરનાર, કાબૂમાં રાખનાર પર શ્રેષ્ઠ, ઉત્તમ

અવ્યય : નમઃ પ્રણામ હો ! નમન કરું છું.

સમાસ : વરુણેન્દ્ર-રુદ્ર-મરુતઃ (વરુણઃ ચ ઇન્દ્રઃ ચ રુદ્રઃ ચ મરુત્ ચ ઇતિ વરુણેન્દ્ર....મરુતઃ, - ઇતરેતર દ્વન્દ્વ) સુરાસુરગણાઃ (સુરાઃ ચ અસુરાઃ ચ ઇતિ સુરાસુરાઃ, - દ્વન્દ્વ । સુરાસુરાણાં ગણાઃ સુરાસુરગણાઃ - ષષ્ઠી તત્પુરુષ 1) દેવતાઓ અને અસુરોના સમૂહ, દેવોના અને અસુરોના ગણ (આ પાઠ્યપુસ્તકમાં આપવામાં આવેલા સમાસવિગ્રહ માત્ર અધ્યાપન સહાય માટે આપવામાં આવ્યા છે.)

ક્રિયાપદ (પ્રથમ ગણ) : (પરસ્મૈપદ) ચર્ (ચરતિ) આચરણ કરવું ગૈ (ગાયતિ) ગાવું, ગાન કરવું દૃશ્ - પશ્ય (પશ્યતિ) જોવું, દેખવું સ્મૃ (સ્મરતિ) યાદ કરવું, સ્મરણમાં લેવું ભજ્ (ભજતિ) ભજવું, ભક્તિ કરવી નમ્ (નમતિ) નમન કરવું, નમવું વ્રજ્ (વ્રજતિ) જવું, પ્રાપ્ત કરવું.

વિશેષ

(1) શબ્દાર્થ : **ઈંઠે (ઈંડે)** સ્તુતિ કરું છું. **ઋત્વિજમ્** ઋત્વિક્ કર્મ કરનારને **હોતારમ્** હવન કરનારને, હોમ કરનારને **શકેયમ્** શકું. સમર્થ બની શકું. **રાધ્યતામ્** સિદ્ધિ કરાવો. સિદ્ધ કરી આપો. **ઉપૈમિ** પાસે જાઉં છું. પ્રાપ્ત થાઉં છું. **સ્તુન્વન્તિ** સ્તુતિ કરે છે. ગુણગાન કરે છે. **સાઙ્ગ-પદ-ક્રમોપનિષદૈઃ** છ વેદાંગો, પદપાઠ, ક્રમપાઠ તેમજ ઉપનિષદોની સાથેના **ગાયન્તિ** ગાન કરે છે. **સામગાઃ** સામ મંત્રોનું ગાન કરનાર **ધ્યાનાવસ્થિતતદ્ગતેન** ધ્યાનની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા **મનસા** મન વડે **વિદુઃ** જાણે છે. પ્રાપ્ત કરે છે. **મહોચ્ચૈઃપદાનામ્** મોટાં અને ઊંચાં પદો (ધરાવનાર)ના **પરેષામ્** ઉત્તમોમાં, શ્રેષ્ઠોમાં **જગત્સાક્ષિરૂપમ્** જગતના સાક્ષીરૂપ **એકમ્** એકમાત્ર **ભવામ્બોધિપોતમ્** સંસારરૂપી સાગરની પાર ઉતારનાર નાવ **શરણ્યમ્** શરણમાં જવા લાયક, આશરો લેવા માટે યોગ્ય.

(2) સન્ધિ : અગ્નિમીઠે (અગ્નિમીડે) (અગ્નિમ્ ઈંઠે) । તચ્છકેયમ્ (તત્ શકેયમ્) । તન્મે (તત્ મે) । ઇદમહમનૃતાત્ (ઈદમ્ અહમ્ અનૃતાત્) । ત્વમેકમ્ (ત્વમ્ એકમ્) । ભજામો વયમ્ (ભજામઃ વયમ્) । સદેકમ્ (સત્ એકમ્) ।

[વેદોની ભાષા સસ્વર એટલે કે સ્વર સાથે બોલાય છે અને લખાય છે. સ્વર ત્રણ છે : ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત. ઋગ્વેદના મંત્રોને બોલતી વખતે ઉદાત્ત સ્વર થોડો ઊંચેથી, અનુદાત્ત સ્વર થોડો નીચેથી અને સ્વરિત સ્વર મધ્યમ લયથી બોલાય છે. જ્યારે ઋગ્વેદ તથા યજુર્વેદના મંત્રોને લખતી વખતે અનુદાત્ત સ્વર બતાવવા માટે — આ રીતે જે-તે અક્ષરની નીચે આડી રેખા દોરવામાં આવે છે. એ જ રીતે સ્વરિત સ્વર બતાવવા માટે ' આ રીતે જે તે અક્ષરની ઉપર ઊભી રેખા દોરવામાં આવે છે. ઉદાત્ત સ્વર બતાવવા માટે કોઈ ચિહ્ન વપરાતું નથી.]

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતાનાં પ્રશ્નાનામ્ ઉત્તરાણિ લિખત ।

- (1) કમ્ પુરોહિતમ્ ઈંડે ?
- (2) યજ્ઞસ્ય દેવઃ કઃ અસ્તિ ?
- (3) અહં કિં ચરિષ્યામિ ?
- (4) દિવ્યૈઃ સ્તવૈઃ કે સ્તુવન્તિ ?
- (5) વયં કં શરણં વ્રજામઃ ?

2. પ્રકોષ્ટાત્ ઉચિતં પદં ચિત્વા વાક્યપૂર્તિં કુરુત ।

(1) અહં રત્નધાતમમ્ ઈઠે ।	(અગ્નિમ્, યજ્ઞમ્, પુરોહિતમ્)
(2) ઇદમ્ અહમ્ ઉપૈમિ ।	(અનૃતાત્, સત્યમ્, વ્રતમ્)
(3) યોગિનઃ પશ્યન્તિ ।	(જ્ઞાનેન, ચક્ષુષા, મનસા)
(4) સુરાસુરગણાઃ દેવસ્ય ન વિદુઃ ।	(સ્વરૂપમ્, નિવાસમ્, અન્તમ્)
(5) વયં ત્વાં જગત્સાક્ષિરૂપં ।	(ભજામઃ, નમામઃ, સ્મરામઃ)

3. પ્રકોષ્ટગતં પદં પ્રયુજ્ય અધોલિખિતાનિ વાક્યાનિ પ્રશ્નાર્થસ્વરૂપે પરિવર્તયત ।

(1) દેવાય નમઃ ।	(કસ્મૈ)
(2) સાઙ્ગ-પદ-ક્રમોપનિષદૈઃ વેદૈઃ સામગાઃ ગાયન્તિ ।	(કે)
(3) યોગિનઃ દેવં પશ્યન્તિ ।	(કમ્)

4. અધોલિખિતાનાં પ્રશ્નાનામ્ માતૃભાષાયામ્ ઉત્તરાણિ લિખત ।

- (1) અગ્નિદેવની કઈ-કઈ વિશેષતાઓ મન્ત્રમાં વર્ણવી છે ?
- (2) અગ્નિથી કયું વ્રત લેવામાં આવ્યું છે ?
- (3) યોગીઓ કોનાં દર્શન કરે છે ? કેવી રીતે ?
- (4) ભક્ત જેના શરણમાં જાય છે, તે દેવતત્ત્વ કેવું છે ?

5. શ્લોકપૂર્તિં કુરુત ।

- (1) અગ્નિમીઠે રત્નધાતમમ્ ॥
- (2) નમઃ શંભવાય શિવતરાય ચ ॥
- (3) વયં ત્વાં સ્મરામો વ્રજામઃ ॥

6. ક-વિભાગં ય-વિભાગેન સહ યથાર્થરીત્યા સંયોજયત ।

ક	ય
(1) અગ્નિમ્	(1) નમઃ
(2) શિવાય	(2) પુરોહિતમ્
(3) દિવ્યૈઃ	(3) ન વિદુઃ
(4) અન્તમ્	(4) પ્રાણિનામ્
(5) સામગાઃ	(5) સ્તવૈઃ
(6) ગતિઃ	(6) ગાયન્તિ
	(7) બ્રહ્મા

પ્રવૃત્તિ

- વેદની આ ઋચાઓ તથા પ્રાર્થનાના શ્લોકો કંઠસ્થ કરો.
- આવી બીજી ઋચાઓ અને પ્રાર્થનાઓ સુવાચ્ય અક્ષરે લખી વર્ગખંડમાં પ્રદર્શિત કરો.
- શાળાની પ્રાર્થનાસભામાં મન્ત્રોનું તથા શ્લોકોનું ગાન કરો.

2. કુલસ્ય આચાર:

[સંસ્કૃતસાહિત્યમાં પ્રાણીકથાઓનું પ્રચલન ઘણા પ્રાચીનકાળથી છે. જાતકમાલા હોય કે પછી પંચતંત્ર કે હિતોપદેશ, દરેક કથાગ્રંથમાં પ્રાણીઓને પાત્ર બનાવીને જાતજાતની કથાઓ પરિકલ્પિત છે.

આજે પણ આવી પ્રાણીકથાઓનું સર્જન થયા કરે છે. આવી જ એક પ્રાણીકથા અહીં પ્રસ્તુત છે. ચાતક નામનું પ્રાણી (પક્ષી) હંમેશાં વરસાદનું જ પાણી પીવે છે. ચાતકકુળનો આ આચાર છે. ચાતક પક્ષીને ત્યાં જન્મ લેનાર પ્રત્યેક શિશુ આજે પણ આ કુલાચારને પાળતું હોય છે.

એક વાર તરસથી પીડાતું એક ચાતકશિશુ પોતાની જનનીની વાત ન માનીને પોતાના આ આદર્શનો ત્યાગ કરવા તત્પર બને છે, ત્યારે અચાનક તેને એક નિર્ધન ખેડૂત પિતાપુત્રનો સંવાદ સાંભળવા મળે છે. આ નિર્ધન પિતા-પુત્ર પાસેથી પ્રેરણા મેળવી તે જનની પાસે પાછું ફરે છે અને પોતાના આદર્શને પાળવા તૈયાર થઈ જાય છે.

પ્રસ્તુત પાઠમાં પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા અને જીવનને ઉન્નત બનાવતા વિવિધ આચારોને પાળવાની પ્રેરણા મેળવવાની છે. પ્રાણીઓને નિમિત્ત બનાવીને છેવટે તો માણસને ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. એ સાથે અહીં વપરાયેલાં ક્રિયાપદો અને કારકપદો (વિભક્તિઓ)નો પણ અભ્યાસ કરવાનો છે.]

एकः चातकशिशुः आसीत् । स एकदा तृषया पीडितः जनन्याः समीपं व्रजति वदति च, “अम्ब ! तृषा मां पीडयति । अहं जलं पातुम् इच्छामि । सम्प्रति मेघजलं न मिलति, अतः तडागजलमेव पातुम् इच्छामि ।” जननी वदति, “बाल ! वयं तु मेघजलम् एव पिबामः, तडागजलं न पिबामः । एषः अस्माकं कुलस्य आचारः । अतः त्वं तडागजलं पातुम् न शक्नोषि” इति ।

चातकशिशुः कथयति, “अम्ब ! महती मे तृषा । अधुना आकाशे मेघान् न पश्यामि । कदा मेघः वर्षिष्यति कदा च अहं मेघजलं पातुं शक्नोमि, इति न जानामि । अतः तृषया पीडितोऽहं तडागजलं पातुं गच्छामि ।”

जननी पुनरपि चातकशिशुं बोधयति, “बाल ! न अयम् अस्माकं कुलाचारः । कुलाचारः सदैव रक्षितव्यः एव । अतः त्वं तडागजलं पातुं न अर्हसि । तृषायाः सहनं कृत्वा मेघस्य प्रतीक्षां कर्तुम् अर्हसि त्वम् ।”

जनन्याः कथनम् अश्रुत्वा चातकशिशुः तडागजलं पातुं तडागं गन्तुं निर्गच्छति । मार्गे परिश्रान्तः स यदा एकस्य कृषकस्य गृहस्य समीपे तिष्ठति तदा तातपुत्रयोः वार्तालापं शृणोति ।

कृषकः वृद्धः मरणासन्नः च आसीत् । तस्य समीपे स्थितः तस्य पुत्रः तस्मै कृषकाय कथयति, “तात ! अद्य मार्गे मया धनस्यूतः प्राप्तः । तस्य दर्शनात् आनन्दः जातः । तेन मदीयं दारिद्र्यं नष्टं भविष्यति इति विचार्य धनस्यूतग्रहणाय अहं हस्तं प्रासारयम् । किन्तु तदैव मया भवदीयः उपदेशः स्मृतः - ‘अन्यस्य धनस्य ग्रहणम् अस्माकं कुलाचारः न’ इति । अतः अहं तं धनस्यूतं तत्रैव अत्यजम् ।”

चातकशिशुः सर्वं शृणोति । सः विचारयति - 'अहो ! मरणासन्नस्य वृद्धस्य तत्पुत्रस्य च स्वकीयं कुलाचारं पालयितुं कीदृशी श्रद्धा । अहं तु कुलाचारं न पालयामि । वयं मेघजलमेव पिबामः इति अस्माकं कुलाचारः । तमहं त्यक्तुं प्रवर्ते । एतत् अनुचितमस्ति ।'

सः चिन्तयति -

पशवः पक्षिणश्चैव मानवाश्च सदाशयाः ।

रक्षन्ति स्वकुलाचारं रक्षामि कुलमात्मनः ॥

एवं विचिन्त्य सः मातरं प्रत्यागच्छति सर्वं वृत्तान्तं च कथयति । माता सन्तोषमनुभवति, शिशवे च आशीर्वादं ददाति । अल्पे एव काले मेघवृष्टिः भवति । मेघजलं पीत्वा चातकशिशोः तृषा शाम्यति ।

टिप्पणी

नाम (पुंलिंग) : आचारः आचरण, परंपराधी आचरणमात्रं आवृत्तौ व्यवहार (वि. अनाचारः)
तडागः तणाव **कृषकः** ખેડૂત **स्यूतः** થેલો

(स्त्रीलिंग) : तृषा तरस (पर्याय पिपासा) **जननी** माता **वृष्टिः** વરસાદ (पर्याय वर्षा)

(नपुंसकलिंग) : शतम् એક સો **पानम्** પીવું ते, पीवानी क्रिया

सर्वनाम : माम् મને **मे** મને (पुं.) **मया** મારાથી **तेन** તેનાથી (पुं.) **त्वया** તારાથી **तस्यै** તેને (स्त्री.)

विशेषण : महती મોટી, ખૂબ, વધારે (स्त्री.) **परिश्रान्त** થાકેલું.

अव्यय : सम्प्रति હમણાં, અત્યારે **अतः** આથી, એટલા માટે **एव** જ **इति** એમ, આ પ્રમાણે **अधुना** હમણાં, અત્યારે **कदा** ક્યારે **अद्य** આજે **सम्यक्** सારી રીતે **ततः** તે પછી

समास : चातकशिशुः (चातकस्य शिशुः, षष्ठी तत्पुरुष) । **मेघजलम्** (मेघस्य जलम् । षष्ठी तत्पुरुष) । **तडागजलम्** (तडागस्य जलम्, षष्ठी तत्पुरुष) । **कुलाचारः** (कुलस्य आचारः । षष्ठी तत्पुरुष) । **तातपुत्रयोः** (तातः च पुत्रः च - तातपुत्रौ । तयोः । इतरेतर द्वन्द्व) **मरणासन्नः** (मरणम् आसन्नः । द्वितीया तत्पुरुष) । **धनस्यूतः** (धनस्य स्यूतः । षष्ठी तत्पुरुष) । **धनस्यूतग्रहणाय** (धनस्यूतस्य ग्रहणम् - धनस्यूतग्रहणम्, तस्मै । षष्ठी तत्पुरुष) । **तत्पुत्रस्य** (तस्य पुत्रः - तत्पुत्रः, तस्य । षष्ठी तत्पुरुष) । **अनुचितम्** (न उचितम् - अनुचितम्, नञ्तत्पुरुष) । **मेघवृष्टिः** (मेघस्य वृष्टिः । षष्ठी तत्पुरुष) ।

કૃદન્તપદ : ગત્વા (ગમ્ + ત્વા) । પાતુમ્ (પા + તુમ્) । કૃત્વા (કૃ + ત્વા) । કર્તુમ્ (કૃ + તુમ્) । અશ્રુત્વા (ન > અ + શ્રુ + ત્વા) । ગન્તુમ્ (ગમ્ + તુમ્) । વિચાર્ય (વિ + ચર્ > ચારિ (પ્રેરક) + ત્વા > ય) । શ્રુત્વા (શ્રુ + ત્વા) । રક્ષિતુમ્ (રક્ષ્ + તુમ્) । ત્યક્તુમ્ (ત્યજ્ + તુમ્) । વિચિન્ત્ય (વિ + ચિન્ત્ + ત્વા > ય) । પીત્વા (પા + ત્વા) । (સમજૂતીની આ પદ્ધતિ અધ્યાપન સહાય માટે છે.)

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ (પરસ્મૈપદ) વદ્ (વદતિ) બોલવું, કહેવું **ઇષ્ > ઇચ્છ્ (ઇચ્છતિ)** ઇચ્છવું, ચાહવું **મિલ્ (મિલતિ)** મળવું **પા > પિબ્ (પિબતિ)** પીવું **અર્હ્ (અર્હતિ)** યોગ્ય હોવું, સમર્થ હોવું **નિર્ + ગમ્ > ગચ્છ્ (નિર્ગચ્છતિ)** નીકળવું **સ્થા > તિષ્ઠ્ (તિષ્ઠતિ)** ઊભા રહેવું, સ્થિર રહેવું **ભૂ (ભવતિ)** હોવું, થવું **ત્યજ્ (ત્યજતિ)** ત્યાગવું, છોડી દેવું **આ + ચર્ (આચરતિ)** આચરવું, અમલમાં મૂકવું **વૃષ્ (વર્ષતિ)** વરસવું **રક્ષ્ (રક્ષતિ)** રક્ષા કરવી **પ્રતિ + આ + ગમ્ > ગચ્છ્ (પ્રત્યાગચ્છતિ)** પાછા જવું, પાછા વળવું **અનુ + ભૂ (અનુભવતિ)** અનુભવવું,

(આત્મનેપદ) પ્ર + વૃત્ (પ્રવર્તતે) વર્તવું,

ચતુર્થ ગણ : શમ્ (શામ્યતિ) શાંત થવું

છટ્ટો ગણ (આત્મનેપદ) : મૃ (મ્રિયતે) મરણ પામવું

દશમ ગણ : પીડ્ (પીડયતિ) પીડા આપવી, દુઃખ આપવું **કથ્ (કથયતિ)** કહેવું **પાલ્ (પાલયતિ)** પાલન કરવું **ચિન્ત્ (ચિન્તયતિ)** વિચાર કરવો, વિચારવું.

વિશેષ

શબ્દાર્થ : પાતુમ્ ન શક્નોષિ તું પી શક્તો નથી. અમ્બ હે માતા **વર્ષિષ્યતિ** વરસશે. **રક્ષિતવ્ય :** રક્ષા કરવી જોઈએ. **સહનં કૃત્વા** સહન કરીને **પરિશ્રાન્ત :** થાકેલો **તાતપુત્રયો :** પિતા અને પુત્રનો **મરણાસન્ન :** મરણની નજીક પહોંચેલો **ધનસ્યૂત :** ધનની થેલી **દારિદ્ર્યમ્** ગરીબી, નિર્ધનતા **હસ્તમ્ પ્રાસારયમ્** મેં હાથ ફેલાવ્યો. મેં હાથ લંબાવ્યો. **ત્યક્તું પ્રવર્તે** છોડવા માટે પ્રવૃત્ત થયો છું. **અનુચિતમસ્તિ** અનુચિત છે. ગેરવ્યાજબી છે. **ભવાદશા :** આપના જેવા **કુલમાત્મન :** પોતાના કુળને **પ્રત્યાગચ્છતિ** પાછો આવે છે. **અનુભવતિ** અનુભવે છે. **દદાતિ** આપે છે. **અલ્પે એવ કાલે** થોડા જ વખતમાં **તૃષા શામ્યતિ** તરસ શમી જાય છે.

સંધિ : પીડિતોઽહમ્ (પીડિત: અહમ્) । પુનરપિ (પુન: અપિ) । પક્ષિણશ્ચૈવ (પક્ષિણ: ચ એવ) । માનવાશ્ચ (માનવા: ચ) ।

સ્વાધ્યાય

1. વિકલ્પેભ્ય: સમુચિતં પદમ્ ચિત્વા લિખત ।

- (1) તૃષાપીડિત: શિશુ: કસ્ય સમીપં ગચ્છતિ ? ○
 (ક) જનન્યા: (ખ) નીડસ્ય (ગ) જલસ્ય (ઘ) ગગનસ્ય
- (2) 'મેઘ' - શબ્દસ્ય પર્યાય: ક: ? ○
 (ક) જલમ્ (ખ) વૃષ્ટિ: (ગ) જલદ: (ઘ) ગગનમ્
- (3) સર્વૈ: કિં રક્ષિતવ્યમ્ ? ○
 (ક) તડાગ: (ખ) કુલાચાર: (ગ) મેઘ: (ઘ) શિશુ:
- (4) વૃદ્ધ: કીદૃશ: આસીત્ ? ○
 (ક) અન્ધ: (ખ) વિકલ: (ગ) મરણાસન્ન: (ઘ) સ્વસ્થ:
- (5) શિશુ: કસ્ય પ્રતીક્ષાં કરોતિ ? ○
 (ક) મેઘસ્ય (ખ) મેઘાય (ગ) મેઘમ્ (ઘ) મેઘેન
- (6) 'પુનરપિ' શબ્દસ્ય ઉચિતં સન્ધિવિચ્છેદં દર્શયત ! ○
 (ક) પુન + રપિ (ખ) પુનો + અપિ (ગ) પુન: + અપિ (ઘ) પુનર્ + પિ

(7) અહં તડાગજલં પાતુમ્ ।

(ક) ઇચ્છતિ

(ખ) ઇચ્છસિ

(ગ) ઇચ્છામિ

(ઘ) ઇચ્છતુ

2. સંસ્કૃતભાષયા ઉત્તરં લિખત ।

- (1) તૃષયા પીડિતઃ કઃ આસીત્ ?
- (2) ચાતકશિશુઃ કિં પાતું ન અર્હતિ ?
- (3) કૃષકપુત્રસ્ય દારિદ્ર્યં કેન નષ્ટં ભવિષ્યતિ ?
- (4) કૃષકપુત્રેણ માર્ગે કિં પ્રાપ્તમ્ ?
- (5) શિશોઃ તૃષા કેન નષ્ટા ?

3. રેખાઢ્ઢિતપદાનાં સ્થાને કોષ્ટકાત્ પદં પ્રસ્થાપ્ય પ્રશ્નવાક્યં રચયત ।

(કઃ, કા, કુત્ર, કીદૃશઃ, કિમ્, કસ્યૈ)

- (1) જનની શિશું બોધયતિ ।
- (2) માર્ગે પરિશ્રાન્તઃ સઃ તિષ્ઠતિ ।
- (3) કૃષકઃ વૃદ્ધઃ આસીત્ ।
- (4) ધનસ્યૂતઃ માર્ગે પ્રાપ્તઃ ।
- (5) સઃ તસ્યૈ સર્વં વૃત્તાન્તં કથયતિ ।

4. નિર્દેશાનુસારં ધાતુરૂપાણાં પરિચયં લિખત ।

ધાતુરૂપમ્	ધાતુઃ	કાલઃ/લકારઃ	પદમ્	પુરુષઃ	વચનમ્
(1) ઇચ્છામિ
(2) ગચ્છતિ
(3) અર્હસિ
(4) કથયતિ
(5) વદતિ

5. માતૃભાષાયામ્ ઉત્તરાણિ લિખત ।

- (1) કુલાચાર એટલે શું ?
- (2) માતા ચાતકશિશુને શું ન કરવા કહે છે ? શા માટે ?
- (3) નિર્ધન હોવા છતાં કૃષકપુત્રે શા માટે ધનસ્યૂતને સ્પર્શ પણ ન કર્યો ?
- (4) ચાતકશિશુએ તડાગજળ શા માટે ન પીધું ?

પ્રવૃત્તિ

- શાળામાં પળાતા વિવિધ આચારોની સૂચિ બનાવો.
- તમારા પરિવારમાં પળાતા વિવિધ કુલાચારોની સૂચિ બનાવો.
- ‘તરસ્યું ચાતકબાળ’ - એવા શીર્ષક હેઠળ આ વાર્તાને માતૃભાષામાં લખો.
- પોતાનાથી નાના સ્વજનના જન્મદિવસે શતં જીવ શરદઃ એ વચન બોલીને શુભેચ્છાઓ આપો.